

Bálint Péter

Európa a lelkekben pusztul el

(Tűnődések Márai Kassai őrzőjárataról és Napnyugati őrzőjárataról)

Az őrzőjáratot többnyire a fegyveres testületeknél szervezik, kis létszámú alkalmi kötelekből, s olyan objektum körül járnak tagjai egy bizonyos útvonalat követve, amelyikben a nagy nyilvánosság, a nemkívánt elemek elől igyekeznek elrejtetni bizonyos titkokat: fegyverarzenált, hadműveleti térképeket, logisztikai terveket és különféle parancsokat az egyes rendkívüli hadiesemények esetére. Az őrzőjáratnak emellett, miként a szóban is benne foglaltatik, egyfajta folyamatos őrzés, jól szervezett védelem, rendszeres ellenőrzés, szigorú rendfenntartás és a szolgálatot teljesítő őrekre bízott dolgokkal pontosan elszámolni tudás az értelme. Az őrzőjáratban levőktől éberséget és felelősségérzetet, önbizalmat és egyfajta „hősiességet” is megkíván a különleges feladat teljesítése; amennyiben félvállról veszik, és hanyagul teljesítik a feladatot, vagy nem észlelik időben az ellenség manővereit, súlyos kötelemmulasztást követnek el, amiért felelniük kell a hadbíróság előtt. Az őrzőjáratban önként vállalt részvétel nem csökkenti az éberségnek és a kötelességtudatnak azt a fokát, melyet a katonai fegyelem megkövetel a szolgálatot teljesítőktől; ellenben a hősiesség, az elszántság, a közösség érdekeiért és biztonságáért szolgálni tudás olyan elemi erejéről és magas hőfokon izzásáról tanúskodik, amilyenért hála és kitüntető szeretet jár a köztől. Az Ady-féle strázsaszerep, melyet bizonyos szempontból követendő példának tekint Márai, maga is olyasfajta szolgálat és örökség, melyet tudatosan, szívvel-lélekkel kell vállalni, s nem véletlen, hogy mindkét művét: a *Napnyugati őrzőjáratot* (1936) és a *Kassai őrzőjáratot* (1941), a második világháború előestéjén és kiteljesedésekor kezdte írni, amikor az európai műveltségen: vagyis alkotásmanián és formakultúrán, görögségben fogant szellemi kölcsönhatáson és keresztény hitvilágon felnőtt ember, a teljes világégés előtti utolsó pillanatban óhajta számba venni: mit is adott a világnak Európa, s mit is veszít a világ e kontinens műveltségének szertefoszlásával.

„Ezt még felírom, hogy emléke maradjon. Valamit meg kell értenem, ezért írom fel” – kezdi a *Kassai őrzőjáratot* Márai a felírás szó e kettős értelmével, játékos s egyben halálosan komoly kötelemmel. Felírni valamit a múlhatatlanság és az igazodás igényével, az isteni törvényt szokás, kizárólag kőbe, ahogy Mózes kapta a törvényeket őrző táblákat; vagy az erkölcsi szilárdságot próbára tevő tartozást szokás az irkába, hogy az ember pontosan emlékezzen, kinek és mennyivel tartozik, s mikorra kell lerónia az adósságát, akár a kamatokkal együtt. Mindkét eset előfordul valamiképpen e kötetekben; bár Márai saját vallomása szerint nem gyakorló hívő, de nem is „istentelen”, a keresztény erkölcsi normákon szocializálódott író, egyszerűen szedi lajstromba, hogy miféle neveltetési elvek,

értékek, szokások határozták meg műveltségét és tartását, és azt is, hogy a család több évszázadra visszanyúló nemzedékeinek tagjai hogyan építették Kassát, s vele együtt a felvidéki magyarság sajátosan összetett öntudatát, s nem felejtí el megemlíteni, hogy ő, a kései utód, kinek-kinek miféle adósságot köteles leróni, ha másként nem, de az emlékezet lemezeiről előhívott pillanatképek rögzítésével.

Márai elengedhetetlenül szükségesnek véli felírni egyetlen napi kassai kirándulását, amely önmagában persze szót sem érdemelne, ha ennek a „szökésnek” nem az volna az egyedüli s legfőbb értelme, hogy a háború kellős közepén, Párizs németek általi megszállását követő negyedik héten, csak egyetlen napra is, de otthon legyen a világban, az ősök teremtette világban, ha már az önmaga választott budai házban képtelen otthon érezni magát. Márai felírja irkájába a repülővel utazás, a kassai főteret övező belvárosi utcákon, a főtér két oldalán tornyosodó híres polgárházakban és a Dómban időzés, s a város környéki erdőkben, ősök sírhantjait őrző temetőben bóklászás friss élményét, melyek külön-külön és együttesen is felfakasztják a tudat tárnáiból a személyesen megélt és az ősöktől mesékben-regékben kapott múltat, s ez a két idő, ez a két világ úgy oltódik egymásba, mint a Tisza és a Bodrog a tokaji hídnál, úgy ötvöződik össze, mint a kassai cipszerek, felvidéki magyarok és Mikszáth regényeiben megörökített tótok közös városépítő erőfeszítése évszázadok alatt. Márai az önigazolást és veszélyeztetett létének bizonyosságot adó élményeit olyasfajta mániákus megszállottsággal és zavarba ejtő akkurátussággal írja fel, mintha egyenesen végzetes bűn volna részéről elhallgatni akárcsak egyetlen egyet is, akár a legjelentéktelenebbet is, mert ki tudja, nem éppen az vet másféle megvilágítást a dolgokra. Ám ezt a már-már precízséget és kényszerességet indokolja a határozott írói szándék; azért óhajtja ugyanis szembesíteni valamennyi élményét a ködbevesző múlttal, a fellávázó emlékekkel, a Város évszázados történelmével, hogy megérthesse, miként jutott az emberiség, elsősorban is az európai ember az eszelős világháborúba, ráadásul rövid időn belül a másodikba, amelyikben egyetlen náción sem nyeri el a magának tulajdonított hivatását, remélt nagyságát, primadonnaszerepét, épp ellenkezőleg, végzetesen elveszíti, a sajátjával együtt, az évszázadok alatt közösen létrehozott műveltséget. Az irkába felírt élményeken töprengve, akár az ermenonville-i magányba menekülő Rousseau, az emberi élet értelmét faggatja, s efféle kételyek átgondolására és tisztázására szorítja elméjét: „Minek is volt értelme, igazán, az életben? A becsületnek, a gondolkodás szabadságának, az igazi és termékeny magánynak. Minden más olyan gyanús volt, zavaros...”

Márai a kaotikus és kiszámíthatatlan jelennel szembesülve, nem egyszerűen a múltat siratja vissza, a történelmi időnek egyfajta mitikus távlatot, fényt és értelmet kölcsönözve, sokkal inkább arról van szó, hogy az európai történelem színpadán fellépő, s ott, a valaha élt elődök: a görög poliszok polgárságának kitartó szorgalmát és kiművelt tehetségét, rítusok iránti fogékonyságát és a létezés megkérdőjelezhetetlen szakralitását felújítani vágyó polgárság létét és világát, annak szilárd erkölcsi tartóoszlopait és nevelési elveit, örökkévalóság-érzetét sugalló lelki szentélyeiben és remeteudúiban vezeklők mentalitását igyekszik megérteni és a „veszélyesen élőkkal” megértetni. Rousseau vallomásaitól Thomas Mann írói alapállásáig, Morus Tamás kíméletlen törvényeitől André Gide sokat vitatott moralizmusáig szenvedélyesen, elképesztő olvasottsággal és nyitottsággal vizsgálja az európai szellem állapotát: roncsoltságát és regenerálódó képességét, a maga lakmuszpapírját mártva abba a virtuális folyamba, mely az európai népek gondolkodásának, nyelveinek és hagyományainak sokszínűségét és kölcsönhatását mutatja meg az áldozathozataltól nem berzenkedő érdeklődőnek. A felírás idejére, az ezerkilencszázharmincas-negyvenes évekre ingataggá, kevésbé értékesé váló becsület; az egyre inkább korlátozott, bitang szervezetek révén ellenőrzött és véglegesen veszni látszó szabad gondolkodás; az önös érdekek hálójába gabalyodott politikusok termékeny magányt és heroikus

kívülállást ellehetetlenítő igyekezete készíteti őt számvetésre a polgárság érdemeivel és erényeivel, bűneivel és mulasztásaival, merthogy az európai civilizáció válságát a polgári életrend válságával azonosítja. „A polgár és a polgári rend az emberi együttélés egyik legértékesebb, leghasznosabb, magasrendű terméke, mindaddig, amíg alkotó és hősiesség. A papucsos polgár, aki rádiót hallgat, szidja az adókat és a prolikat, nem eszménye senkinek. A hősiesség polgári korok alkották Európában azt a remekművet, melynek napnyugati kultúra a neve. (...) Az igazi polgár szerencsés vegyülete a művésznek és a katonának, alkotó és megtartó, álmodó és megőrző.”

Márai, akár a halálos beteg ágya felett konzíliumot tartó osztályos főorvos, fiatal és szigorló kollégái (értsd ezalatt nyájas és hivatásos olvasói) előtt sorolja azokat a látható és tapintható tüneteket, amelyekre a megkérdőjelezhetetlen diagnózist lehet alapozni: a polgári rend és a kapitalista világ kimúlását. Márai a hanyatlás okát olykor a félműveltségben, a pongyola és slendrián beszédmódban, az igénytelen stílusban; máskor az évszázados örökség feladásában, a hősiesség és hivatástudat megrendülésében, a filléreskedésben és gyűlölködésben; megint máskor az egyetlen igazi hatalom: „a szellem hatalmának” leáldozásában és a tömegek erőszakos, nyers és közönséges uralmának virágzásában látja. Bátran tehetjük föl a kérdést: Ortega-féle elitista vagy gógös polgár, aki foggal-körömmel védelmezi osztálya maradék bástyáit és hadállásait? Csak napjainkban látszik igazán, hogy ez a strázsa mily pontosan, már-már látnoki pontossággal tárta föl, s írta le nemcsak a polgárság, de az évszázadok alatt sajátlagos műveltségét megteremtő Európa végzetes válságát is.

Kevés, fájdalmasan kevés igazán polgári öntudattal és az európai műveltséghez szoros kötődéssel rendelkező írója és gondolkodója akadt a honi szellemi életnek, s ezen kevesek egyike: Márai Sándor, aki, bár számos ponton fogalmazta meg ellenvetéseit, fenntartásait a protestáns André Gide-del szemben, mégis a szellemi önépítkezésében, az írói mesterség gyakorlásában, a következetes műteremtésben és szüntelen vallomáskényszerben hozzá legközelebb álló fegyvertársat látta benne. Szomorúan kell számot vetnünk azzal a ténnyel, hogy bár a reformációval megindult a történelmi Magyarország területén a polgárosodás (s kiváltképp az erdélyi és felvidéki képviselőit emlegeti előszeretettel írónk), sőt Balassi és Zrínyi személyében még olyasfajta íróink is akadtak, akik művészek és katonák voltak egyszerre, ám a szellemi, s azon belül is az irodalmi életben kevésnek bizonyult az a félszáznál alig valamivel többre rúgó esztendő, amelyek a (kis)nemesi és proletár irodalom virágzása között adódott, hogy a polgári szellemiségű irodalom meggyökeresedjen, s meghatározóvá váljon a honi művészetben. Pedig mily nagy árat kellett fizetni e sajátlagos kultúra megteremtéséért itthon és külföldön egyaránt! „Ötven évvel ezelőtt egy ember Európában még személyes erővel volt kénytelen megszerezni a műveltségnek azt a mértékét, melyre elengedhetetlenül szüksége volt, ha nem akarta elveszíteni önbecsülését...”, írja egy helyütt Márai; hatványozottan igaz ez a megállapítás a fejlett kézművesiparral és kereskedelemmel rendelkező városokból származó német és zsidó, s a mezővárosok protestáns és katolikus polgársága köréből kiemelkedett írók esetében. Nálunk ez az „ötven évvel ezelőtt” (betetőzve az évszázados peregrinációkat, a külföldi, elsősorban is osztrák és lengyel földön töltött tanulmányokat), a Gyulaiak és Justhok, Adyok és Rippl-Rónayk Párizs-járásával, s az első világháborút követő emigrációba vonulásokkal kezdődött, s a Nyugat-nemzedékek és más szemléletű gondolkodók alkotta „szigetek” irodalmában teljesítette ki azt a műveltséget, mely az egész magyar irodalomnak is önbecsülést, tartást adott. Különös, hogy Márai Krúdy mellett Mikszáthot tartotta osztálya legnagyobb írójának („Gyermekkorom és osztályom legnagyobb írója, Mikszáth, pontosan látta a végzetet, mely betelik az osztály és a világ fölött, csipkelődött, szelíd és gunyoros oldalvágásokkal szidta a birtokosok tunya tehetetlenségét, remekmű-

veket írt, s máskülönben hallgatott”), ellenben sem egyik, sem másik nem tekinthető a polgár tipikus és kitüntetett példányának, illetve sokkal kevésbé tekinthető annak, mint Móricz vagy Kosztolányi, Babits vagy Németh László. Emellett Mikszáth, akárcsak a vele sok tekintetben rokon Balzac, nem feltétlenül húzott a polgársághoz sem eszményeiben, sem szokásaiban, bár tagadhatatlanul kíméletlen kritikával illette magát a polgárságot.

„Ez a hazugság százada. (...) Én hívó ember vagyok, s mégis ott tartok, hogy már semmiben nem tudok hinni, amit tökéletlen értelmemmel, kezdetleges ismereteimmel, fogyatékos készültségemmel, ennen kezemmel és látó szememmel nem vizsgáltam meg, s nem ellenőriztem”. Musset híres regénye, *A század gyermekének vallomása*, számos kortársat és utódot megérintett, megtermékenyített, s arra ösztönzött, hogy a „saját” századával, vagyis hát a saját maga optikáján keresztül látott, érzékszerveivel fölfogott és értelmével megvilágított századával vessen számot, írja le vallomását, mely ekként egyszerre önéletírás és korrajz, regény és napló, illetve mindezek egyfajta sajátlagos keveréke, attól függően, hogy a személyesség vagy a tárgyilagosság, a festői leírás vagy a töprengés révén a lét bizonyos fokú távolságba helyezése, a bonyolult időhasználat vagy a feszült párbeszédeesség uralja-e a beszédmódot. Márai olyannyira saját huszadik századának tulajdonítja a hazugságot, nem véletlenül és nem minden ok nélkül persze, megelőzve ebben a jellemgyöngöseségen alapvetően túlmutató, etnikumok és nemzetek, hívók és hitetlenek vagy másként hívók sorsát tragikusan befolyásoló magatartásformát, hogy mintegy önmagát is belelovalja egyfajta hősie ellenálló szerepbe: „Nem tűröm a hazugságot többé, keresztes hadjáratot hirdetek ellene. ... Hol kezdjem? Természetesen magamon és magamban”. Az utazásról naplófeljegyzéseket író ember, aki az utazónak abból a fajtájából való, amelyik nem felfedezni akarja az általa meglátogatott helyszínt, hanem benne és változatosságában saját magára és változataira óhajt ráismerni, az őszinteség egy fokát megtartva, önmaga szab határt őszinteségének (a Márai által is sokat emlegetett gide-i őszinteségnek), amely egyszerre szigorú bírálat és személyes hangvételű tanúságtétel, egy maszk mögött elmondott önvédelem és az európai műveltségeszmény melletti bátor kardoskodás. Márai a körmönfont hazugsággal, a tényekkel és mások akaratával szembenézni struccpolitika mögé rejtezéssel, az önáltatással és ábrándkergetéssel, az évszázados politikai manírokba és fortélyokba merevedéssel magyarázza, hogy az európai ember, akinek küldetése és hivatása volt és van e világban, alig egy emberöltő alatt másodsorra is beleszédült a káoszba. Ráadásul a hazugság legveszedelmesebb változata: az önhazugság, az önbecsapás és saját józan paraszti elménk rászédése oly fokon lazítja föl a maradék ítélőképességünket és lelkiismeretünket, amúgy is kikezdett ellenálló képességünket, hogy az ember teljesen elveszítvén énjét, beleszürkül a masszába. Pedig írónk épp ezt az ellenállást tartja az egyedüli lehetséges önvédekezési lehetőségnek a létrontással szemben: „Nem szabad beleegyezni. Nem szabad engedni, mikor a politika, az üzlet, a sekélyes ízlés, művészi, szellemi, erkölcsi kérdésekben a félműveltek gyáva és sunyi lelkendezése, erkölcsi felelőtlensége arra csábítanak, hogy te, az író, a varázsszavak, tehát az ellenállás őrzője, vállald velük együtt a felelősséget tetteikért, cinkosuk legyél, mikor eladják azt a szigorú törvényt, mely szívedben és minden emberi szívben ég, (...) Igazság és Szépség vágyának törvényét”. Lélegzetelállító az írói alapállásnak ez az elemi és elementáris erejű programja, amelyik fél évszázaddal leírása után, ha lehet, még idősebb és megkerülhetlenebb a kortárs írók és művészek számára, mint volt megfogánása pillanatában. Ezekért az írói útmutatásokért és életbölcseletekért, kendőzetlen ítéletekért és a személyesség révén hitelesített kinyilatkoztatásokért érdemes mindenképpen újraolvasnunk és újra visszalapoznunk Márai könyveit, hiszen nem csupán egy korrajzot árnyaló helyzetjelentések e fragmentumokból építkező szövegek, hanem „létregények”:

a mindennapi létezésről festett miniatúrák, melyek az évezredek európai kultúra egyfajta optikából festett freskójává válnak.

Márai olyan utazó, mondhatni vérbeli utazó, aki eleve *visszatérni* szeret egy helyre, ahol korábban egyszer vagy éppenséggel többször megfordult már, mert a felfedezés örömenél is fontosabb számára az otthonosság, az ismerőség élménye. „Olyan másképp járok itt, a köveket ismerős, szó szerint, valami emlékezik idegeimben, itt volt egy hibás útszakasz huszonöt év előtt, itt kell lelépni a járdáról, itt kell befordulni, itt kell megállani egy kapualj előtt. Ez az ismerőség talán legmélyebb tartalma egy ember életének” – írja Kassáról. A Krúdy és Radnóti, s oly sok más író által megírt, gyermekkori bensőséges élményekből fakadó „ismerőség”, azt az időt és teret idézi az író és olvasó elé, amelyben a változatlanóság, a maradandóság, a szilárdság okán biztonságban tudhatja magát, s nem kell kínos meglepetésektől, bosszantó változékonyságoktól tartania. Az őrzületben ellenőrzött, számba vett s pontosan a maguk helyén talált dolgok, a kijelölt úton újfent végighaladó ember találkozása az emlékezet finom lemezecskéin megőrzött kép- és hangfoszlányokkal, mintegy zálogai és szegletkövei annak, hogy bátran alámerülhetünk a múlt mélységes mély kútjának, éppoly biztosan és tévedhetetlenül haladunk előre, akár Vergilius vezetésével Dante a pokolban. Az újonnan megpillantott és az emlékezetben megőrzött dolog összehasonlítása, a kettő közötti azonosság vagy eltérés tudatosítása révén: a létezés módjára, a társadalmi-közösségi rend szilárdságára vagy éppen nagyon is ingatag voltára lehet következtetni.

Ez az „ismerőség” persze segít eligazodni is a rég nem látott világban és változó „időtartamú” múltban; ha netán az utazó kedvét lohasztja a Sartre-által előszeretettel bennszülötteknek nevezett őshonosok életvitelében, vagy a saját lelki állapotában bekövetkezett változás, mely nyomban az idegenség és elveszettség érzetét kelti, elég a múltjába fordulni, s az emlékképek között lapozni, hogy egyszeriben visszanyerje életkedvét és tájékozódási képességét, s megszüntesse a kiszolgáltatottságot. „Ez az olajfestékszaga, amellyel bekenték a fürdőszoba falát, a csöveket, a kádat, ez Párizs szaga. (...) Párizst bepácolták ezzel a szaggal; most végre eszembe jutott. Megnyugodva indulok utamra, mint aki hosszú idő után hazaérkezett” – írja a *Napnyugati őrzület* egyik lapján. Az ismerőség, mely a mások életformájában, szellemiségében és szokásában való jártasságot, a másik pokol-jellegének felfüggesztését, elfogadását és bensővé tételét is jelenti, leginkább e művek beszédmódjában érhető tetten. A Krúdy-féle pillanatfelvételek és kimerevített emlékképek lírai-festő leírását, a prousti körmondatokban való kimért prózai áramlást, a Szegedy-Maszák által említett „retorikusságot” felváltja a ráérős és könnyed fecsegés, a kávéházi kvaterkázás, a másik nyelven, az „idegen” nyelven való magabiztos diskurálás, mely mellőzi ugyan a szakmaiságot, a nagy filozófiai igazságok kimondását, de sosem igénytelen, slendrián vagy zavaros. Oly természetes és magától értetődő ez a beszédforma, mint az, hogy az utazó, aki akár évek, akár évtizedek múltán tér vissza korábbi időzésének színhelyére, gondolkodás nélkül tudja a sarki fűszeres nevét, kedvelt éttermében az ínycsemegeknek szánt ételfogást és borkülönlegességet.

Az idegen elfogadása és magamba olvasztása, tisztelete és másságom természetéről való felvilágosítása, folytonos tükörbe nézésre és önfaggatásra ösztökél –; Márai a saját őrzületeinek köszönhetően, a párizsi és londoni és kassai templomhajóiban megfordulva kényszerül saját identitását is meghatározni: „ha akarnám, se lehetnék más, mint magyar, keresztény, polgár és európai”. Am ennél is nagyobb revelációval hat számára az a felismerés, hogy a trianoni határátrajzolás után sokkos állapotba merevedett, a környező népek iránt fellobbant idegengyűlöletével önmagát zsongító magyarok sorstragédiáján és önnön gyökerein töprengve, visszatért az Ady-féle „végzet és kötés” érzetéhez, s hiába élt oly sokáig emigrációban a negyvenes évekig, mégis ide vonzotta vissza az íróktól elsajátí-

tott nyelve, a műveltsége, családjának hagyománya. „Én a magyarokat sajnáltam, s ebben az időben, mikor az európai szellem kezdett tudatosan kozmopolita lenni, felfedeztem magamban azt a másik nemzeti érzést, melynek semmi köze nincsen politikához, egyszerűen a végzet és a kötés érzése”. Tőle, aki cipszer származású és német anyanyelvű, aki fél életét önkéntes emigrációban tölti végleges távozása előtt is, aki a nemesi-dzsentrí szokásokat és korrupciót kíméletlenül ostorozza, aki a fajmagyarok bugrisságát és tunyaságát pellengérré állítja, anélkül, hogy a könnyebb ellenállást és sikert választva behódolna a kozmopolita Európának, a honi kozmopolita polgárságnak és kiadóknak, magyarságból példát lehet venni.

Ezt a sajátlagosan magyar „végezet és kötés”-vállalást leginkább a sokféle fogantatású és szándékú, sokféle természetű és tematikájú vallomásnak is kedvező műfajban: a naplóban tudta ki- és megélni, felmutatni és kibeszélni, megértetni és megérteni. Naplói és önéletrajzi ihletettséggű prózái ismeretében róla is bátran elmondható, akár Voltaire-ről vagy André Gide-ről, hogy inkább a napló műfajában alkotott maradandót és remeket, mintsem a prózájában vagy lírájában. Bár nem árt észben tartani, amit egy helyütt a naplóírás kényszeréről ír: „Az író nem azért gyón nyilvánosan, hogy megkönnyebbüljön bűnei terhétől, hanem, hogy meggyónva azt, ami benne közös az emberi bűnnel, felszabadítsa a bűntudat önvádjától a világot, mert tudja, hogy a bűntudat újabb bűnököt szül, hetedíziglen”, a bűntudat felszabadításának szükségessége mellett egy másik meggyőződése is alapvető forrásként szolgál a naplójellegű művek létrejöttéhez, s ez pedig nem más, minthogy az igazság megtalálása és kimondása révén az emberek nevelhetők. Szegedy-Maszák róla tett egyik megállapítását cáfolandó: „Jézus példájából is azt a következtetést vonta, hogy az ember kiszámíthatatlan, s aligha nevelhető”, épp az ellenkezőjét írja, ahhoz, hogy nyugodtan halhasson meg, el kell mondania azon meggyőződését, hogy: „az emberek nevelni lehet, s más egyebet nem is lehet kezdeni velük, csak nevelni és tanítani”.

A „filléres” kalandok és „laza és kerettelen” firkák befejeztével a napló is befejeződéséhez közelít az őrjáratról szóló híradással; a zárlatban a naplóíró önmagát biztatja írói kötelessége teljesítésére és a szabadság levegőjének humanista védelmezésére. „Ennyi az egész”, biggyeszi londoni kalandja végére, amikor is tapasztalatait összegzi irkájában. Mintha ezzel a hallatlan egyszerű kijelentéssel (amelyik Vincent testvéreinek szóló utolsó levelének befejező mondatára: „*mais que veux tu?*” – „mit akarsz még?”-re rímel) azt akarná sugallani az olvasónak, nem a nagy tettek és nagy szavak és nagy dolgok, hősködések és hőzöngések és hazugságok hiányoznak a korunkból: van belőlük éppen elég. Sokkal inkább szükség van azon alapvető humánus értékek mindennapi gyakorlására, mint a becsület és önbecsülés, szabad gondolkodás és tisztességes helytállás, közösség iránti felelősség és magányban mások üdvösségéért létrehozott alkotás; ezen erények helyreállítása gátat szabhat az erőszak és bornírtság vészjóslo terjedésének.